

владою як в економічній так і в громадській сферах, продовжили свою діяльність значна частина установ і організацій, що забезпечували потреби населення, то залишилися незмінними умови життя і праці селян. Повсякденне життя багатьох їх також практично залишилося незмінним. Ставлення населення до нової влади, її представників усіх рівнів визначалося ставленням їх самих до нього.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області. - Ф.19, оп. 5, спр. 122.
2. Немец Р.Ф. К вопросу об истории угона советских граждан на работу в Германию/ Р.Ф. Немец, Н.В. Яценко// Спадщина. - Д., 1999. - С. 164-175.
3. Пігідо-Правобережний Ф. "Велика Вітчизняна війна" / Ф. Пігідо-Правобережний. - К., 2002.
4. Слободянюк М. А. Вплив окупаційної політики на настрої селян України в 1941-1944 рр. (за матеріалами південних областей)/ М. А. Слободянюк, О.Ф. Нікілев// Історія України. Маловідомі імена, подій, факти (Збірник статей). - Вип. 7. - 1999. - С.137-141.
5. Слободянюк М. А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни/ М.А. Слободянюк, І. А. Шахрайчук. - Д., 2004.
6. Спогади Бардадим Олександр Терентійович (Особистий архів автора).
7. Спогади Боженко Домініка Єлисеївни (Особистий архів автора).
8. Спогади Грошевихіної Галини Матвіївни (Особистий архів автора).

9. Спогади Довбань Лідії Андріївни (Особистий архів автора).
10. Спогади Гудименко Марії Кіндратівни (Особистий архів автора).
11. Спогади Донченка Павла Арсентійовича (Особистий архів автора).
12. Спогади Кучерявої Надії Свиридонівни (Особистий архів автора).
13. Спогади Литвинова Павла Петровича (Особистий архів автора).
14. Спогади Панасенко Ганни Петрівни (Особистий архів автора).
15. Спогади Підпали Віри Федорівни (Особистий архів автора).
16. Спогади Хазайної Надії Михайлівни (Особистий архів автора).
17. Спогади Хоменка Івана Степановича (Особистий архів автора).
18. Спогади Шаповал Тетяни Карпівни (Особистий архів автора).
19. Спогади Шкабенко Марії Вікторівни (Особистий архів автора).
20. Стецкевич В.В. Дніпропетровщина в роки воєнного лихоліття (1941-1944) / В.В. Стецкевич // Історична пам'ять Дніпропетровщини. - Д., 2012.
21. Субтельний О. Україна. Істрія / О. Субтельний. - К., 1991.
22. Супруненко І.І. Україна в Великій Отчужденній війні Советського Союзу (1941-1945) / І.І. Супруненко. - К., 1956.
23. Ткаченко В. Г. Становище оstarбайтерів в Німеччині. (За матеріалами Державного архіву Запорізької області) / В.Г. Ткаченко // Спадщина. - Д., 1999. - С.176-188.
24. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації / Шайкан В. -К., 2010.

МАРГУЛОВ А. Х.

УДК 3.08(352): 94(47+57) "1920/1930"

УПРАВЛІНСЬКІ КАДРИ АССИРІЙСЬКОЇ ГРОМАДИ: РАДЯНСЬКІ КАДРОВІ ЕКСПЕРИМЕНТИ (ДОСВІД 1920-1930-Х РОКІВ)

Кадрова політика радянського режиму відрізняється своєю виваженістю і повним підпорядкуванням політичній кон'юктурі держави. Управлінські кадри ассирійських організацій працювали в ключі політичної ситуації. Їх головним завданням було розкладання родоплемінних відносин в національному середовищі, радянська ассирійців. Державно-партійна політика стосовно ассирійців носила імітаційний характер і не мала далекосяжних планів.

Ключові слова: державна політика, управлінські кадри, Біт Шумун, монопартійність.

Кадровая политика советского режима отличается своей взвешенностью и полным подчинением политической конъюнктуре государства. Управленческие кадры ассирийских организаций работали в ключе политической ситуации. Их главной задачей было разложение родоплеменных отношений в национальной среде, советизация ассирийцев. Государственно-партийная политика по отношению к ассирийцам носила имитационный характер и не имела далеко идущих планов.

Ключевые слова: государственная политика, управленческие кадры, Бит Шумун, монопартийность.

The soviet mode staff policy differs in self-weighted and complete submission to the state political conjuncture. The administrative staff of Assyrian organizations worked in the vein of the political situation. Their main task was decomposition of tribal relations in a national environment, sovietisation of the Assyrians. A State-party policy in relation to the Assyrians carried out an imitation character and did not have far going plans.

Keywords: public policy, administrative staff, Bit Shumun, party monopoly system.

Кадрова політика радянсько-партійного керівництва була найголовнішим чинником державної безпеки молодій країні, гарантом її добробуту. Незважаючи на малий досвід державотворення, більшовики відзначилися вмінням виявляти, просувати та маніпулювати партійними та державними керівниками на всіх рівнях владної ієрархії. Міцний кадровий потенціал, який складався з найпалкіших прихильників більшовизму та радянської влади, став рушійною силою у боротьбі з інакомисленням та формуванням

основних засад існування тоталітарного суспільства. На нашу думку, саме з точки зору радянських управлінських практик та стратегій, дуже цікавим є вирішення кадрового питання серед нечисленних національних меншин таких, як ассирійці.

Обрана проблематика ще не ставала предметом окремого наукового аналізу, а лише розглядалася у загальнодержавному контексті, що в свою чергу підвищує цінність дослідницьких пошуків.

Ассирійці, які перебували на території України у 1920-1930-ті рр., були етноконсолідованою громадою, яка намагалася перебувати осторонь заходів державної політики та діяльності представників партійно-державного апарату, зберігаючи традиційно-патріархальний устрій життя. Така громадська позиція базувалася на історичному досвіді та соціально-економічних умовах у 1920-ті роки в УРСР. Прагнення переважної більшості вимушених ассирійських біженців було єдине - повернення на Батьківщину після вирішення там військово-політичного конфлікту. Зазначені обставини визначили як способи, так і практики внутрішнього та зовнішнього управління громадою.

З огляду на мовний бар'єр (більшість ассирійців не знало російської та української мови, а серед кадрових більшовиків не знайшлося тих, які володіли ассирійською) делегування в громаду керівників з числа представників інших національностей було від початку провальним рішенням. Ассирійська громада вороже ставилася до будь-якого іноетнічного втручання ззовні. Пошук управлінців у середині етнічної меншини ще більше підсилював автономне існування громади та мав численні недоліки з точки зору радянської кадрової політики. У таких умовах вимоги до керівних кадрів спрощувалися та корегувалися відповідно до тогочасних обставин. Це було більш компромісне та тимчасове рішення влади, а ніж її природне прагнення.

У 1920-ті роки ассирійський громадський діяч зазвичай не мав партійної більшовицької приналежності, рівень освіти був низький або середній, закривались очі на його "темне" минуле (співпраця з царським урядом та участь у русі опору радянській владі). Вимірюванням ефективності його діяльності була обізнаність загальної маси ассирійського населення з процесами радянської суспільства, залучення національної громади до державних заходів та програм, спрямованих на неї. Ініціативність та самостійність заохочувалася лише в рамках

відповідного рішення влади. Ефективного контролю якості такої діяльності не існувало, це покладалося на представників місцевих партійних та державних органів. Відсутність провідної лінії партії щодо майбутнього ассирійців спричиняло різні інтерпретації з боку місцевих радянських керівників у методах та способах роботи.

Бажання контролювати ситуацію в етнічному середовищі призвело до того, що головною вимогою до працівників на початковому етапі, було лише знання російської мови. Мовна комунікація була запорукою кар'єрного зросту кадрових працівників національної меншини. Тут стали у нагоді ассирійці, які перебували на Закавказзі, саме вони були більш русифіковані. Ще за царських часів їх ставили на більш відповідальні ділянки роботи. (Після закінчення російсько-перської війни 1826-1828 рр. царський уряд надав дозвіл на переселення 100 ассирійських сімей під керівництвом Алла-Верді (Алавердов) Тумаєва з Урмії (із сіл Супурган, Муїшава, Енгіджа, Нази і Гуйтафа) в Єриванську губернію, де були організовані етнічні поселення) [1]. Цей етнічний анклав повинен був якнайшвидше русифікувати біженські маси ассирійців з Персії та Туреччини. Іншим визначальним фактором майбутньої кар'єри стає соціально-класове походження. Так, на нараді київської міськради з питання організації артілі чистильників (1931 р.) було зроблено акцент на визначені критеріїв кадрового відбору: "... взяті на облік найбільш витримані з бідноти, щоб з них висунути на керівну роботу в артілі ..." [2]. Для роботи з ассирійцями на усіх її "відповідальних ділянках" радянська влада відбирала собі працівників з найбільш незахищених верств населення, колишніх селян або декласованих пролетаріїв, що давало можливість маніпулювати їх несталою свідомістю та матеріально-фінансовим заохоченням.

Видатним представником ассирійських радянських кадрових працівників був Біт Шумун Олександр (Симонов Олександр Павлович) 1884 р. н., уродженець с. Ніжній

Койласар Єриванської губернії. Його кар'єра була безпосередньо пов'язана з Україною - уповноважений представник Ассирійської народної делегації в Україні, голова ассирійської громади м. Мелітополь (1921 р.), уповноважений персидського генерального консульства у м. Харкові, голова Будинку Народів Сходу (м. Київ, 1925 р.), уповноважений у справах ассирійців Української РСР, член бюро національних меншин Київського окружного виконкому, з 1925 року був членом київської філії Всеукраїнської асоціації сходознавства. Його політичні амбіції не обмежувалися лише роботою у Радянському Союзі. На Лозанській конференції, інформуючи про стан ассирійського питання у СРСР, він самостійно зв'язався із головою ассирійської делегації Ага Путрусом та виявив рішучість у наданні будь-якої допомоги зі свого боку.

На відсутність правових підстав для звільнення його з посади або більше того позбавлення волі вказує характер звинувачення - хабарництво. Цікаво, що звинувачення у хабарництві вперше було висунуте йому ще у 1921 р. Мелітопольським уездчека. Для цього до Біт Шумуна було направлено двох представників ЧК під виглядом емісарів білогвардійського руху, які запропонували йому гроші за отримання перепусток для виїзду до м. Константинополь. Розгляд справи дійшов до ВУЧК, але тоді його відпустили з огляду на дипломатичний імунітет (представник іноземного консульства). Існують свідчення про те, що він торгував на мелітопольському ринку мануфактурою (1920 р.) та навіть носив кітель англійського зразка, разом із білогвардійцями відступав до м. Севастополя. Але все це не завадило йому обіймати найвищі посади в етнічному кадровому рейтингу.

П'ятого лютого 1928 р. він був арештований вже київським окрвідділом ГПУ УРСР згідно з обвинувальним вироком: статті 95, 97 та 105 УК УРСР. Звинувачення дзеркально схожі - хабарництво, незаконне надання персидського громадянства. Вироком стає засудження до 5 років ВТЛ (18.06.29 р). При-

чому арешту передували заходи з дискредитації особистості як за місцем постійної роботи, так і проживання [3]. Звичайні практики дискредитування особи такі, як громадський осуд або визнання професійної некомпетентності, сфабриковані звинувачення у кримінальних злочинах - все це було використано проти нього. Але навіть після звільнення він не випав із поля зору органів. 17 жовтня 1938 р. був арештований вже у м. Горькому та засуджений трійкою УНКВД за контрреволюційну діяльність до розстрілу. Та лише у 1957 році був реабілітований.

Використання у кадровій політиці лише представників з етнічного середовища робило її залежною від примх, зловживань та "пережитків" "дикого" національного устрою життя. Є свідчення про те, що Біт Шумун "... примушував жінок цілувати собі руки...", а дружини керівників ассирійської секції Дому Народів Сходу та київського відділення "Хаядта" не відвідували загальних заходів, замовчувалося проведення етнічно-релігійних заходів [4]. Приховувалися антирадянські (релігійні традиції, елементи національного устрою громади) погляди своїх одноплемінників.

Радянська влада намагалася впливати на національну меншину через еліту (керівників громадських організацій, прорадянських установ, учителів етнічних шкіл), використовуючи практику розроблену за царських часів. Це був один з небагатьох способів проникнення в етнічне середовище. Кадровий голод влади намагалася ліквідувати, використовуючи адміністративний ресурс. Для реалізації цих заходів було організоване у м. Армавір ассирійське відділення педагогічного технікуму, на базі якого відбувався не лише навчальний процес, а й діяли курси підвищення кваліфікації для кадрів ассирійських шкіл та культурно-масових установ, де закладалися "правильні" моделі інтерпретації подій.

Така система послідовно усувала від керівництва національних трудових та громадських організацій ассирійців, причому

кожна нова хвиля керівників повинна була починати свою роботу із критики попереднього керівництва, що заклало в масовій етнічній свідомості стереотип меншовартості, знецінювала етнічний фактор у самоврядуванні громади. Зміна керівництва виправдовувала бездіяльність та некомпетентність партійно-державних заходів та програм серед ассирійців. Такий пасьянс продовжувався до тих пір, поки загальна більшість ассирійського населення не оволоділа більш-менш російською мовою та вже мала можливість самостійно, без посередників, отримувати потрібну інформацію не лише з джерел етнічного походження. На цьому етапі, який припадає на середину 1930-х рр., було завдано нищівного удару ассирійським національним кадрам та громаді в цілому, на керівні посади висуваються представники інших національностей, які формально ставляться до своєї роботи та відбувається процес інформаційно-правової ізоляції. Відомо, що в 1935 році в Харкові відділення "Хаядти" очолював т. Кончан-Чун (китаєць), а серед представників правління були росіяни та українці. У той же час київський осередок очолює т. Коростишевський М. В. - єврей за національністю, який був обраний на посаду голови Будинку Народів Сходу [5].

Так виглядало керівництво ассирійської секції Будинку Народів Сходу (БНС) у 1931 р. Воно складалось із 9 осіб (1 член партії, 2 члени ЛКСМУ, 3 студенти, 2 чистильники) [6]: Ісаханов С. (1906 р. н.) - студент робфаку КМІ (голова артлі чистильників "Праця чистильника" 1936-1937 рр.) (1938 р.); Муратхан - (1910 р. н.) - студент медичного інституту; Алхасов О. (1896 р. н.) - завідувач дитячим садком; Беньямінов М. (1910 р. н.) - чистильник; Богданов Я. (1899 р. н.) - завідувач школи; Геваргідзе Ю. (1905 р. н.) - студент робфаку КПШ; Авдیش Ф. - чистильник; Заяєв А. (1904 р. н.) - службовець; Окропідзе М. - голова БНС (1929-1934 рр.), член КП(б)У.

Схожий вигляд має список членів київського відділення всеросійської ассирійсь-

кої організації "Хаядта" (м. Москва): Заяєв А. - кандидат в члени КП(б)У з 1931 р. Він одночасно працював головою ассирійської секції при Будинку Народів Сходу та артлі "Зірка Сходу"; Лазарев Д. - член КП(б)У з 1926 р., заступник голови ассирійської секції при Будинку Народів Сходу та культпрацівник при артлі "Зірка Сходу"; Давидова А. - член правління, брала участь у діяльності ассирійських гуртків; Гіваргідзе Ю. - член правління, директор школи БНС; Шмуїль М. - завідувач секції чищення взуття; Ісаханов С. - член КП(б)У з 1928 р., студент київського текстильного інституту; Тума Піра Огли - студент будівничого інституту. Такий склад зберігався станом на 1935 р. Усі за національністю ассирійці [7].

Члени правління харківського відділення "Хаядти" у 1935 р.: Кін Чан Чун П. - голова правління (китаєць); Арваха І. - секретар; Гіваргізов Ш. - скарбничий; Фадеев А. - член правління (українець); Іванов І. - член правління (українець); Осипова О. та Саркісова М. - члени правління [8]. Як ми бачимо, більшість ассирійських активістів були достатньо молодими та поєднували різні напрями роботи в етнічних організаціях. У середині 1930-х років чітко визначається інтернаціоналізація не лише діяльності, а й кадрового складу етнічних установ.

Також вражає система підбору кадрів. Це були переважно призначенці республіканських або регіональних партійно-державних установ та спущені або підтримані кандидатури загально-радянськими ассирійськими громадськими організаціями. Типовою формою їх ротації було призначенство, чистка та репресії, а вирішальна роль у проведенні примусової ротації керівних кадрів в УРСР належала партійно-каральним органам. Така схема діяла щодо представників більшості національних меншин у радянській державі.

Так, неодноразово було змінено голову ассирійської секції Будинку Народів Сходу. Першим був Біт Шумун із дня організації (1925 р.) до 1928 р. - голова БНС (репресований у 1928 р. та 1938 р.), Богданов Я. обіймав

ту саму посаду у 1928-1933 рр. та паралельно працював завідувачем східної трудової школи №12 (був репресований у 1938 р.), Заяєв А. (1904 р. н.) - з 1934 р., а з 1935 р. ще й голова артлі "Зірка Сходу" (організована у 1931 р. за ініціативою БНС та працювала аж до 17 лютого 1936 року). Зміна керівництва збігалася за часом із провальними заходами радянської влади серед ассирійців, а саме: переселення до колгоспів, переведення до артлій, підвищення культурно-освітнього рівня, збору коштів на літаки для держави, та держпозики. Якщо у середині 1920-х років від керівництва ассирійських організацій вимагали лише знання їх підлеглими заходів радянської влади, то, починаючи з кінця 1920-х рр. вже потрібно було активно залучати широкі маси ассирійців до цих заходів.

Схожа ситуація відбувалася й у Москві - найбільшому етнотериторіальному ассирійському поселенні та центрі координації ассирійського громадсько-державного руху. У Москві в жовтні 1925 р. було організовано Союз ассирійців, що проживають на території РСФСР - "Хояд-Атур" (1924-1928 рр.). Причому вже у квітні 1925 р. керівництво було вислане з Москви (Алхазов О. та Ревазов В.). Їх місце посів двадцятичотирирічний студент інституту Сходознавства, кандидат ВКП(б) - Бадалов М. (репресований у 1938 р.). Його наступником стає Біт-Лазар Ш. (репресований у 1938 р.), який перебував на цій посаді протягом одинадцяти місяців (січень-листопад 1926 р.). Абсолютним рекордсменом є Піраєв С. з грудня 1926 р. до травня 1934 р. (репресований у 1936 р.). Ісаєв М. - літо 1934 - 28.08.1935 рр. (репресований 1936 р.). У цей період партія повертає Бадалова М., який працював головою правління відділення "Хаядти" у Грузії (1934-1935 рр.). У 1937 р. організація взагалі була ліквідована.

Дуже цікавий гендерний підхід до керівної ланки управлінців. Ними ставали переважно чоловіки, що ще раз демонструвало особливості патріархально-родових національних відносин, жінка була позбавлена можливості брати участь у будь-яких сусп-

ільно-політичних процесах, окрім проявів родинного життя.

Більшовицький уряд УРСР, так само як і загальнорадянський, послідовно втілював у життя ленінську концепцію монопартійності й штучними заходами (заборона, переслідування, репресії) винищував будь-які прояви інакомислення, самостійності або альтернативності поглядів у етнічному середовищі. Таким "ворогом" в уяві радянсько-партійної верхівки стають виховані самою радянською системою ассирійські громадські діячі.

Ассирійці були за своєю суттю аполітичними, таку позицію підсилював дуже низький культурний та освітній рівень. Представництво єдиної політичної сили - Ассирійської соціалістичною партії було презентоване переважно Закавказьким осередком та було клопотом представників нечисленної інтелігенції. Характерно те, що вже наприкінці 1920-х р. згадки про діяльність партії зникають зовсім. В Україні інтереси ассирійської громади не були захищені жодною національною партією. Отже, у внутрішньо-етнічному середовищі радянської влади не існувало потужного ідеологічного конкурента у вигляді свідомої національно налаштованої політичної еліти.

Натомість існував найпотужніший "конкурент" - традиційний патріархально-родовий устрій життя громади, який суворо захищав та підтримував споконвічні традиції та звичаї, релігію, історичну пам'ять. Уся міць радянської агітаційно-пропагандистської та репресивної машини була спрямована на дискредитацію в масовій етнічній свідомості, усунення до повної заборони у повсякденному житті елементів традиційних етнічних практик. Це завдання було покладено на керівництво ассирійських громадсько-державних установ, які за партійним задумом повинні були підмінити авторитетне та споконвічно родове, та релігійне управління, а згодом замінити традиційний патріархально-родовий устрій життя громади на звичайний радянський.

Родоплемінній системі управління асирійською громадою було винайдено штучний радянський замітник - система громадських етнічних організацій та установ, які взяли на себе вирішення усіх повсякденних проблем громади, але за підтримки виключно державних органів. Авторитет асирійських керманічів, які сліпо вірили у щирість радянської влади, посилено підтримувався владним політично-економічним ресурсом. Вони перерозподіляли місця для чищення взуття, роздавали матеріально-речову допомогу, мали право "авторитетно" клопотати перед державними органами у справах асирійців, відігравали посередницьку роль між владою та громадою. Підвищення їх статусу серед пересічних асирійців автоматично показувало авторитет радянської влади. Така маніпуляція відбувалась під національними гаслами, на тлі компанії підвищення культурного та освітнього рівнів. Згодом це було спрямоване в інтернаціональне русло, де за задумом партійних ідеологів усі прояви асирійської етнічності повинні були зникнути у горнилі міжнародного радянського спілкування.

Ініціація діяльності "згори" відбувалась без активної підтримки асирійців. Вони кволо реагували на радянсько-партійні заходи та лише ситуативно долучалися до деяких з них. Цей факт негативно відбивався на кадровому авторитеті асирійських керманічів, що слугувало їх постійній ротації. Пересічні члени етнічної громади використовували лише економічний зиск від співпраці з державно-громадськими установами, при цьому залишаючи національну ідентичність незмінною.

Головним побоюванням влади було некероване спілкування асирійців із одноплемінниками з-за кордону, за рахунок чого було отримано неупереджені оцінки діяльності більшовицької влади та виношувалися плани щодо повернення на Батьківщину. Асирійцями за кордоном активно цікавилися такі держави, як Англія та Персія, що не були союзниками СРСР. Така ситуація мала для асирійців подвійні наслідки та з

часом еволюціонувала зі зміною державної міжнародної та внутрішньої політичної доктрини. У 1920-ті рр. Радянський Союз активно позиціонував себе як борець за світову перемогу пролетаріату, шукались міжнародні партнери та прихильники, якими могли стати асирійці, що перебували у Персії та Турції. У 1930-ті рр. радянська влада змінила способи поширення комуністичних ідей на інші країни, тому така прихильність закордонних асирійців була непотрібна, а навпаки, розцінювалась як агресивно-ворожа політика. Асирійці були штучно позбавлені зв'язку із загальносвітовою асирійською громадою, тому й не переймали управлінських практик у загальнонаціональному русі.

Перші десятиліття функціонування радянської влади вона нібито заговорила із асирійськими громадськими діячами, вказувала їм підтримку та зацікавленість. У цей час ми не побачили критики ефективності їх діяльності або методів керування. Ситуація докорінно змінюється із настанням 1930-х років. Саме асирійські радянські керманічі взяли активну участь у підготовці засад активного впровадження радянської політики у масову свідомість пересічних членів етнічної громади за рахунок розхитування традиційно-патріархального устрою життя та стали першими жертвами сталінського репресивно-карального режиму.

"Самостійний" та "природний" розвиток асирійської громади у реаліях радянського суспільства відбувався за обов'язкового державного втручання та тотального контролю за управлінськими процесами. Лише влада визначала якість кадрового складу, процес його підбору та ротації, підготовки та тривалості кар'єрного життя. У результаті це надало владі можливість проникнути до етнічного середовища, визначити точки найменшого та найбільшого опору заходам радянської влади у майбутнім усуненням цих "недоліків".

Отримання молоддю освіти, зайнятість у місцевих виробництвах, проект з переселення на землю, переведення доморобів до артілей та державних підприємств - позба-

вили авторитету та головних засад існування асирійських організацій. Державно-партійні установи не змогли винайти потрібний тип асирійського керівника, який би відповідав усім їх вимогам, та на тлі згорання залишків демократичних засад існування суспільства у радянській країні з яскраво визначеним тоталітарним устроєм уся нечисленна когорта асирійських керівників була репресована зі знищенням навіть у кадровій номенклатурі такого поняття, як керівник асирійських національних установ та працівник із асирійською громадою.

Бібліографічні посилання

1. Арутюнов А. К антропологии айсов / А. Арутюнов // Русский антропологический журнал. - 1902. - № 4. - С. 88-89.

2. Державний архів міста Києва. (далі ДАК) - Ф. Р1. - Оп. 1. - Спр. 2306. - Арк. 25.

3. Галузевий державний архів Служби безпеки України. - Ф. 5. - Спр. - 27939. - Арк. 28, 29.

4. Центральний державний архів вищих органів влади України. - Ф. 413. - Оп. 1. - Спр. 464. - Арк. 64.; ДАК. - Ф. Р315. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 24.

5. Государственной архив Российской Федерации (далі ГАРФ). - Ф. 3302. Оп. 1. - Спр. 232. - Арк. 39-45.

6. ДАК. - Ф. Р315. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 1.

7. ГАРФ. - Ф. 3302. - Оп. 1. - Спр. 232. - Арк. 8.

8. ГАРФ. - Ф. 3302. - Оп. 1. - Спр. 238. - Арк. 28.

